

نقش خانواده قرآنی در کاهش رزائل اخلاقی

زینب چشمک^۱

چکیده

این مقاله با هدف شناسایی نقش خانواده قرآنی در کاهش رزائل اخلاقی تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود که یک خانواده قرآنی در کاهش رزائل اخلاقی چه نقشی دارد؟ این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی می‌باشد و روش به کار رفته در آن کتابخانه‌ای بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها، فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از این مطالعه می‌توان به این نتیجه رسید که خانواده قرآنی؛ خانواده‌ای است که مقید به رعایت سفارشات الهی می‌باشد لذا چنین خانواده‌ای دارای کارکردهایی همچون محل تسکین، محل ذکر و تلاوت آیات الهی، حفظ حریم، محل رابطه‌ای قدسی می‌باشد از طرف دیگر خانواده به عنوان محور اصلی ارزش‌ها و اخلاقیات اسلامی، نقش بسیار مهمی در شکل‌دهی به اخلاق و رفتار اجتماعی افراد دارد. تاثیرات خانواده در زمینه‌هایی همچون ایمان، وراثت و تغذیه می‌تواند در شکل‌دهی اعمال و رفتار اعضای آن قابل مشاهده باشد.

کلید واژگان: اخلاق، خانواده، رزائل، قرآن کریم

^۱ - طلبه سطح دو حوزه علمیه کوثر (س) علی‌آبادکتول

مقدمه

خانواده از ابتدای تاریخ تاکنون به عنوان اصلی‌ترین نهاد اجتماعی زیربنای جوامع و خاستگاه فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و تاریخ بشر بوده است. پرداختن به این بنای مقدس و بنیادین و هدایت آن به جایگاه واقعی‌اش همواره سبب اصلاح خانواده بزرگ انسانی و غفلت از آن موجب دور شدن بشر از حیات حقیقی و سقوط به ورطه نابودی بوده است. اسلام به عنوان مکتبی انسان‌ساز، بیشترین توجه را به والایی خانواده دارد. از این رو این نهاد مقدس را کانون تربیت می‌شمرد. نیک بختی و بدبختی جامعه انسانی را نیز به صلاح و فساد این بنا وابسته می‌داند و هدف از تشکیل خانواده را تأمین نیازهای عاطفی و معنوی انسان از جمله دستیابی به آرامش بر می‌شمارد.

قرآن کریم چشمه فیاضی است که هدفی جز تربیت و هدایت انسان‌ها و رهنمون ساختن کاروان بشری به سرمنزل سعادت دنبال نمی‌کند. اهمیت تشکیل خانواده و شئون و اصول مربوط به آن در دین اسلام واضح‌تر از آن است که نیازی به اثبات داشته باشد؛ قرآن به عنوان منبع اصلی و لایزال دین مبین اسلام بر کارکرد انسانی و اجتماعی خانواده توجه داشته و دستوراتی نجات‌بخش و روشنگر در این باره فرود آورده است.

اما متأسفانه در جامعه کنونی خانواده‌ها کمتر به دستورات قرآنی برای نحو کنترل خانواده و اجتماع توجه می‌کنند و به دلیل پمپاژ فراوان شبکه‌های مجازی از خوب بودن دنیای غرب به سمت سبک زندگی به آن طریق کشیده شده‌اند غافل از اینکه هم اکنون خود غربی‌ها نیز از آن مدل سبک زندگی بیزار می‌جوند و به دنبال راه نجات هستند. لذا لازم است که مسئولان فرهنگی جامعه در این زمینه چاره‌ای بیندیشند.

با توجه به اهمیت فراوان این مسئله طالعات فراوانی در این زمینه صورت گرفته است برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود: زارعی (۱۳۹۷) نقش خانواده در پرورش نخبگان قرآنی، فخرآبادی (۱۳۹۳) بررسی تاثیر راهکارهای قرآنی بر امنیت و سلامت اخلاقی خانواده، آرانی (۱۳۹۴) خانواده و سبک زندگی اسلامی.

مطالعات انجام شده عمدتاً به مسائل اخلاق خانواده و سبک زندگی اسلامی پرداخته‌اند و در باب مسئله نقش خانواده قرآنی در کاهش رزائل اخلاقی سخنی نگفته‌اند لذا این پژوهش درصدد است تا به این پرسش پاسخ دهد که یک خانواده قرآنی چه نقشی در کاهش رزائل اخلاقی می‌تواند داشته باشد؟

اهمیت خانواده و نقش آن در جامعه بشری از رهاورد تأمل و تفکر در دو بعد وجودی انسان آشکار می‌گردد. خانواده یک واحد اجتماعی است که هدف از آن در نگاه قرآن تأمین سلامت روانی برای سه دسته است: زن و شوهر و فرزندان؛ همچنین هدف ایجاد آمادگی برای برخورد و رویارویی با پدیده‌های اجتماعی است در آیه ۷۴ سوره فرقان به این مسئله اشاره شده است: «والذین یقولون ربنا هب لنا من أزواجنا قرۃً أعین واجعلنا للمتقین إماماً؛ و کسانی که می‌گویند خدایا ما را از زنان و فرزندانِ مرحمت فرما که مایه چشم روشنی ما باشند و ما را پیشوای اهل تقوا قرار بده» این آیه بر اهمیت خانواده و پیش‌آهنگی آن در تشکیل جامعه نمونه انسانی اشاره دارد، چنان که پیوندهای سالم و درخشان خانوادگی را ایده‌آل پرهیزگاران معرفی می‌کند. در درون واحد اجتماعی خانواده، پدر و مادر از آغاز تولد کودکان به عنوان الگو برای آنان مطرح هستند. نقش و معنای اهمیت خانواده در بهسازی وضعیت بشر نیز در همین واقعیت نهفته است. در نگاه پیشوایان دین باورها، چگونگی زندگی، عادت‌ها، تمایلات و اهداف والدین از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر کودکان هستند. بنابراین نوع رفتار والدین در هماهنگ‌سازی خواسته‌ها و تمایلات خودشان از یک سو و تمایلات خانوادگی و اجتماعی از سوی دیگر و همچنین تلاش پیوسته آنان برای تأمین رفاه و سلامتی روانی خانواده و نوع برخوردشان با وظایف دینی و اجتماعی از عوامل ایجاد هسته تعاون و همکاری اجتماعی در کودک شمرده می‌شوند.

ارزش خانواده پیش از هر چیز بر پایه مودت و دوستی بین اعضای آن استوار است اعضای که انجام حقوق متقابل آنان را در کنار یکدیگر نگاه داشته است و اگر این جریان بر اساس دوستی و تفاهم و برکنار از منیت‌ها ادامه یابد به کمال انسانی مورد انتظار خواهد انجامید.^۱ از نگاه قرآن خانواده مدرسه‌ی محبت و دوستی است در آیه ۲۱ سوره مبارکه روم آمده است: «و من آیاته أن خلق لکم من أنفسکم أزواجاً لتسکنوا الیها وجعل بینکم مودةً ورحمةً إن فی ذلک لآیات القوم یتفکرون؛ از نشانه‌های او این است که از خود شما جفت‌هایی برای شما آفرید تا نزد ایشان آرامش یابید و میان شما دوستی و مهربانی برقرار ساخت همانا در این نشانه‌هایی است برای آنان که می‌اندیشند.» در این آیه چند نکته و نقطه با اهمیت درباره خانواده وجود دارد که شایسته بررسی است:

(۱) أزواجاً من أنفسکم؛ همسرانی از خودتان: بر اساس این تعبیر رابطه و پیوند زن و شوهر یکی از ابعاد مهم خانواده است. چنان که پیش‌تر اشاره شد انسان موجود اجتماعی است که رشد، شکوفایی و تکامل او در گرو ارتباط با دیگران و سختی‌ها و مشکلات این مسیر می‌باشد چرا که راه کمال بی‌پایان است و در هر مرحله از مراحل زندگی و رشد یک سلسله نیازهای ویژه درونی وجود دارد که خود را در عمل ارتباط با دیگران نشان داده و انعکاسی از نیاز درونی انسان نسبت به خواسته‌ها و ایده‌آل‌های اوست. پیوند میان زن و شوهر چیزی جز پیوند دوستی پیراسته از هر انگیزه دیگر نیست. در خانواده است که نقاط ضعف و قوت شخصیت انسان

۱- بهشتی، خانواده در قرآن، ص ۱۵

بدون هیچ گونه ترس یا ملاحظه‌ای آشکار می‌شود. خانواده محیطی است که امکان درمان مشکلات به صورت طبیعی در آن فراهم است زیرا با بردباری، محبت، وفاداری و اطمینان متقابل زن و شوهر زمینه شناخت نقاط منفی شخصیت و بررسی آن‌ها و رهایی از چنگ آن‌ها با خودسازی بیش از هر جای دیگر میسر می‌شود. بنابراین در نگاه اسلام، آلودگی‌های درونی بدتر از زشتی‌های بیرون است و محیطی که در آن امکان ظهور و بروز نقاط منفی شخصیت بدون ترس از کیفر وجود دارد که همان خانواده است از این ویژگی نیز برخوردار است که امکان رهایی از آن ضعف‌ها نیز در آن فراهم است. به هر حال با نیروی عشق و محبت می‌توان به دشوارترین مقصودها رسید.^۱

(۲) و جعل بینکم موده؛ میان‌تان دوستی برقرار ساخت: دومین نقطه مهم در خانواده محبت بین زن و شوهر است. آن‌ها با تعامل دوستانه و همکاری در مسیر شناخت خود و خدای خود به آرامش می‌رسند و در وادی امن الهی گام می‌نهند. از همین رو تعبیر "لتسكنوا اليها" در آیه شریفه آمده است.

(۳) لتسكنوا؛ تا آرامش یابید: سکنی دست یافتن به مقام سکونت و آرامش است و این تعبیر در قرآن اشاره به این واقعیت دارد که آرامش مقام و موقعیتی است که انسان در پهنه هستی باید بدان دست یابد و از دیدگاه قرآن وظیفه خانواده زمینه‌سازی برای همین هدف است. حال چه برای زن و شوهر با کسانی که راه آنان را ادامه می‌دهند یعنی فرزندان.^۲

(۴) رحمه؛ اصل مهربانی: الفت زن و شوهر و همکاری آن دو با نیروی عشق و محبت در مسیر کمال، رحمت و مهربانی را برای خانواده و دیگران به بار می‌آورد؛ پس پیوند سالم است که ضامن فراهم شدن زمینه مناسب برای ارتباط مسئولانه و ماندگار است و این چیزی است که نوگامانی که در آغاز راهند از آن الگو می‌گیرند و در روابط آینده‌شان با جامعه به عنوان سرمشق بدان می‌نگرند. پیامدهای رفتار والدین بیشتر از نقش محسوس آنان در روابطشان با فرزندان است. بلکه نوع تعامل والدین با یکدیگر سنگ بنای شخصیت روانی فرزندان را می‌نهد که اگر سالم بود رحمت به بار می‌آورد. منظور از سازگاری و هماهنگی میان زن و شوهر بیشتر تلاش در جهت تعالی و تکامل دوسویه با وجود تفاوت‌های طبیعی و ذاتی است تا توافق و تفاهم میان آن‌ها، بنابراین چنان که یک سری تفاوت‌های فیزیولوژیکی میان زن و مرد وجود دارد یک سلسله تفاوت‌های مهم روانی نیز دارند؛ با این حال تا آنجا که به روحيات و ویژگی‌های شخصیتی مربوط می‌شود تفاوت آن‌ها همچون تفاوت فیزیولوژیک نیست و ارتباط به بعد زنانگی و مردانگی افراد ندارد. این شرایط اجتماعی خانواده و فرهنگ است که عوامل مؤثر در شخصیت افراد به شمار می‌آید و دوگانگی‌هایی در چگونگی رفتار و کارهای زن و مرد

۱- بهشتی، خانواده در قرآن، ص ۲۵

۲- همان، ص ۲۷

می‌آفریند. اینجاست که رسالت خانواده یعنی تفاهم و دوستی متقابل برای کنار آمدن و تعامل با میل‌ها و گرایش‌های متفاوت به عنوان عناصر تشکیل دهنده واحد شخصیت انسان به صورت دقیق تعیین می‌شود؛ چیزی که راستی، اطمینان، فروتنی، تقوا و پرهیز از خودمحوری را می‌طلبد و فرزندان را و می‌دارد تا از آن در روابط اجتماعی‌شان با دیگران الگو بگیرند؛ به گونه‌ای که تفاوت‌های فردی، اجتماعی و فرهنگی دیگران را همچون تفاوت‌های پدر و مادر خودشان از عوامل تکامل بدانند و این گونه تعامل است که زمینه تفاهم بین ملت‌ها و سازگاری بین باورهای گوناگون را فراهم می‌کند و سبب صلح و امنیت در سطح بین‌المللی می‌گردد. پدر و مادر مسئول تربیت فرزندان‌شان به چنین روشی هستند و بر اساس حدیث شریف پیامبر اکرم (ص) که فرزندان را امانت‌هایی در دست پدر و مادر می‌دانند و باید از آن‌ها مراقبت کنند بدون اینکه احساس مالکیت نسبت به آنان داشته باشند.^۱ فرزند در رشد و بالندگی خود نیازمند عطوفت و مهربانی پدر و مادر است که این محبت و مهربانی دو اثر اساسی دارد؛ اول اینکه هسته ضروری تکامل و ایجاد اطمینان اولیه در روح کودک است. دوم زمینه پیدایش روح دوستی و مهربانی در ارتباط کودک با دیگران می‌شود. فرزندان نیز یک سلسله مسئولیت‌هایی در برابر والدین دارند. از دیدگاه قرآن شایسته است که رفتار فرزندان در برابر پدر و مادر آمیخته با احترام و محبت باشد و بر فرزندان لازم است که از پدر و مادر خویش نگهداری و مراقبت کنند. به همین علت خداوند متعال می‌فرماید: «و قُضِيَ رَبِّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَوْفَ وَالْأَنْتَهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا. وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا؛ پروردگارت مقرر فرمود که جز او را نپرستید و به پدر و مادر نیکی کنید. چنانچه یکی یا هر دوی آن‌ها نزد تو به پیری رسند به ایشان سخنی رنجش‌آور نگو و بر سرشان فریاد مکن و با ایشان سخنی کریمانه بگو و با آنان مهربانانه فروتنی کن و بگو پروردگارا همان گونه که آن‌ها مرا در کودکی پرورش دادند تو نیز آن‌ها را مشمول رحمت خویش گردان.»^۲ بنابراین مشخص می‌شود ایجاد یک خانواده قرآنی یعنی خانواده‌ایی که مقید به رعایت سفارشات الهی هستند تاثیر بسیاری در کنترل مسائل مختلف زندگی دارند.

۱- شعیری، جامع الاخبار، ص ۱۰۶

۲- سوره مبارکه اسراء، آیات ۲۳ و ۲۴

ج) تغذیه

تغذیه به عنوان یک عامل مهم در تعیین سلامت جسمی و ذهنی انسان، می‌تواند تأثیرات متعددی بر اعمال و رفتار انسان به خصوص در کاهش رزائل اخلاقی او داشته باشد؛ زیرا میان جسم و روح ارتباط و تعامل تنگاتنگی وجود دارد و همواره این دو از یکدیگر متأثرند. مواد غذایی افزون بر تأمین حیات و نشاط بدن بر روح و افکار و اعمال نیز تأثیر می‌گذرد و به نوعی ماده افکار و اعمال افراد را نیز تشکیل می‌دهد. خداوند متعال خطاب به انبیا می‌فرماید: «یا ایها الرسل کُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا؛ ای پیامبران از چیزهای پاکیزه بخورید و کار نیک و شایسته کنید.»^۱

بهره بردن از طیبات اشاره به پاکیزگی بدنی و جسمانی و عمل صالح مربوط به طهارت روحی و روانی است.^۲ و تقدیم امر به استفاده از طیبات بر امر به عمل صالح اشاره به نقش بهره‌برداری از لذایذ حلال در انجام عمل صالح است.^۳ تأثیر غذا بر فکر و رفتار انسان در آیه تحریم خمر به شکل روشن‌تری بیان شده است: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، جز این نیست که شراب و قمار... همه پلیدی‌هایی هستند که گرایش به آن‌ها از وسوسه‌های شیطان است؛ پس از آن‌ها بپرهیزید؛ باشد که نیک‌بخت شوید. شیطان چیزی جز این نمی‌خواهد که به وسیله شراب و قمار میان شما دشمنی و نفرت بیفکند و شما را از یاد خدا و از نماز باز دارد.»^۴ تأثیر منفی مشروبات بر عقل سبب ناکارآمدی آن در شناخت و در نتیجه بروز رفتارهای ناهنجار می‌گردد. در قرآن کریم خوردن مردار، خون، گوشت خوک و مانند آن به شدت تحریم شده است.^۵

در روایتی از امام صادق (ع) فلسفه این تحریم‌ها اینگونه بیان شده است: «خدای تبارک و تعالی به جهت رغبت و تمایل خودش به آنچه حرام کرده یا رویگردانی خودش از آنچه حلال نموده بر بندگان حرام یا حلال نکرده است، بلکه موجودات را آفریده و می‌داند که با چه چیزی بدن‌هایشان استوار می‌گردد و به صلاح می‌آید؛ پس آن‌ها را از روی فضل خویش بر ایشان و مصلحت آنان حلال و مباح کرد و دانست که چه چیز ایشان را زیان رساند؛ پس بر ایشان حرام نمود.... کسی که از مردار بخورد، بدنش ضعیف و جسمش فرتوت گردد و قوایش به سستی گراید و نسلش منقطع گردد.... اما خون سبب بیماری کلب (مرضی شبیه جنون)، سنگدلی و کاستی رافت و رحمت می‌شود. فردی که خون می‌خورد ممکن است؛ فرزند یا والدین خود را بکشد، دوستان و هم‌نشینان او از وی در امان نیستند.... اما شرب خمر سبب لرزش می‌شود، نورانیت و جوانمردی را زائل

۱- سوره مبارکه مومنون، آیه ۵۱

۲- ابن عاشور، التحریر و التنویر، ج ۱۸، ص ۵۶

۳- آلوسی، روح المعانی، ج ۱۰، ص ۶۰

۴- سوره مبارکه مائده، آیات ۹۰ و ۹۱

۵- سوره مبارکه مائده، آیه ۱۳

می‌کند و او را بر تعدی به محارم و قتل و زنا جور می‌کند. شارب خمر ایمن از این نیست که در حال مستی ناخود آگاه بر محارم خود تعدی کند و می‌گسار به جز شر سراغ چیز دیگری نمی‌رود.^۱

غزالی در اهمیت تغذیه می‌گوید: «بدان که راه عبادت هم از جمله عبادات است پس هر چه راه دین را بدان حاجت بود هم از جمله بود و راه دین را به طعام خوردن حاجت است که مقصود همه سالکان دیدار حق تعالی است و تخم آن علم و عمل است و مواظبت بر علم و عمل بی‌سلامت تن ممکن نیست و سلامت تن بی‌طعام و شراب ممکن نیست؛ بلکه طعام خوردن ضرورت راه دین است. پس از جمله دین باشد.»^۲

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که تغذیه حلال و طیب در گفتار و رفتار آدمی بسیار تاثیر دارد و انسان باید بکوشد تا برای خود و خانواده خود روزی سالم و حلالی را به دست آورد تا دچار انحرافات اخلاقی نشوند.

۱- بحرانی، برهان فی تفسیر قرآن، ج ۲، ص ۲۲۲

۲- غزالی، کیمیای سعادت، ج ۱، ص ۲۸۳

نتیجه‌گیری

با مطالعات انجام شده روشن شد که خانواده پایدارترین و اساسی‌ترین نهاد انسانی است که با تأسی از الگوها و نمونه‌هایی که دین اسلام در کتاب خود قرآن از آن‌ها یاد کرده، همچنین توجه به کارکرد و جایگاه خانه و خانواده در قرآن و اهمیت به بنیان‌های پدیدآورنده خانواده انسان می‌تواند سعادت و بهروزی را نصیب زندگی خود و جامعه کند همچنین می‌تواند بهترین عواملی را که باعث موفقیت و سعادت‌مندی خانواده خویش می‌شود را در زندگی خود پیاده کند و از این طریق جامعه را از هر گونه پلیدی و رجس پاک کند. علاوه بر این‌ها خانواده‌ایی که بر پایه و اساس قرآنی شکل گرفته قطعا از رزائل اخلاقی همچون خشونت، بی‌احترامی، بی‌ادبی و ... به دور است زیرا در چنین خانواده‌ایی نور ایمان هدایتگر اعضای آن خانواده است؛ وقتی والدین مقید به مسائل و اعمال دینی باشند طبیعتا این مسئله در فرزندان نیز نفوذ می‌کند.

از طرف دیگر در یک خانواده قرآنی اخلاق و مسائل رفتاری والدین برای فرزندان به ارث می‌ماند؛ زیرا هر رفتاری که والدین انجام دهند به مرور بر فرزندان‌شان نیز تاثیر می‌گذارد؛ مسئله دیگر که تاثیر بسیاری در ریشه و بنیان یک خانواده دارد مسئله تغذیه افراد می‌باشد زیرا رزق و روزی ناپاک و حرام علاوه بر آخرت، دنیای انسان را نیز به تباهی می‌کشاند.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم

- ۱) بهشتی، احمد، خانواده در قرآن، قم: موسسه کتاب بوستان، چاپ اول، ۱۳۷۷
- ۲) شعیری، تاج الدین محمد، جامع الاخبار، قم: انتشارات حضرت عباس(ع)، چاپ اول، ۱۳۹۲
- ۳) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، قم: ذوی القربی، چاپ سوم، ۱۳۸۳
- ۴) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۳
- ۵) طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبایی، چاپ پنجم، ۱۳۷۸
- ۶) طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن کریم، چاپ چهارم
- ۷) مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی، بحارالانوار، تهران: انتشارات اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۳
- ۸) میبدی، احمد بن محمد، کشف الاسرار و عده الابرار، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم، ۱۳۹۰
- ۹) شهیدثانی، حقائق ایمان، قم: انتشارات هستی نما، چاپ اول، ۱۳۹۶
- ۱۰) طوسی، محمد بن حسن، الامالی، قم: انتشارات اندیشه هادی، چاپ دوم، ۱۳۹۴
- ۱۱) شیخ مفید، محمد بن محمد، الامالی، تهران: انتشارات آدینه سبز، چاپ دوم، ۱۳۹۴
- ۱۲) دیلمی، احمد، اخلاق اسلامی، قم: دفتر معارف، چاپ هشتادوپنجم، ۱۳۹۶
- ۱۳) مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا، چاپ بیستم، ۱۳۹۵
- ۱۴) مصباح یزدی، محمد تقی، نقد و بررسی مکاتب اخلاقی، قم: موسسه آموزشی و پرورشی امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۱۳۸۴
- ۱۵) دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، روانشناسی رشد، تهران: سازمان انتشارات سمت، چاپ دوم، ۱۳۹۳
- ۱۶) آذربایجانی و سالاری فر، مسعود، محمدرضا، روانشناسی عمومی، قم: انتشارات زمزم هدایت، چاپ سوم، ۱۳۸۵
- ۱۷) مدرسی، سید محمدتقی، من هدی القرآن، بی جا: دفتر علامه مدرسی، چاپ دوم، ۱۳۶۴
- ۱۸) طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، قم: انتشارات نورالزهرا، چاپ چهارم، ۱۳۹۴
- ۱۹) قضاعی، محمد بن سلامه، مسند الشهاب، قم: انتشارات دارالحديث، چاپ دوم، ۱۳۸۵
- ۲۰) فلسفی، محمد تقی، کودک از نظر وراثت و تربیت، تهران: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پانزدهم، ۱۳۹۵
- ۲۱) متقی هندی، علی، کنز العمال، بیروت: موسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق
- ۲۲) کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران: انتشارات دارالثقلین، چاپ چهارم، ۱۳۹۳

- ۲۳) ابن عاشور، محمد طاهّا، التحرير و التنوير، بيروت: مؤسسه التاريخ العربی، ۱۴۱۴ق
- ۲۴) آلوسی، سید محمود، روح المعانی، بيروت: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۵ق
- ۲۵) بحرانی، سید هاشم، برهان فی تفسیر قرآن، قم: انتشارات انوار الهدی، چاپ اول، ۱۳۹۹
- ۲۶) غزالی، محمد بن محمد، کیمیای سعادت، تهران: انتشارات بی‌زمان، چاپ اول، ۱۳۹۳